

Bədira KƏRİMOVA*

“ERMƏNİ MƏSƏLƏSİ”NİN YARANMASINDA İNGİLTƏRƏNİN ROLU MƏSƏLƏSİ MÜASİR TÜRK TARİXŞÜNASLIĞINDA

Açar sözlər: İngiltərə, Osmanlı İmperiyası, Yaxın Şərq, erməni məsələsi
Key words: England, Ottoman Empire, Near East, Armenian question
Ключевые слова: Англия, Ottoman Empire, Ближний Восток, армянский вопрос.

Ermənistanın Azərbaycana qarşı təcavüzü və işğalçılıq müharibəsinin tarixi kökləri bəzi tarixi hadisələri araşdırmağı zəruri edir. Təcavüzkarlıq siyasəti erməni tarixinin mahiyyətindədir. Bu səbəbdən beynəlxalq və daxili vəziyyətin imkan verdiyi tarixi şərait yaranan kimi ermənilər xəyanətkar niyyətlərini reallaşdırmaq üçün bütün vasitələrdən istifadə edirlər. "Erməni məsələsi" adlandırılan məsələnin meydana gəlməsini də təsadüfi hesab etmək olmaz. "Erməni məsələsi" Avropanın güdrətli dövlətlərinin Yaxın Şərq siyasətinin başqa sözlə desək "Şərq məsələsi"nin bir hissəsidir. Bu məsələ bir sıra tarixçilərin xüsusilə də Avropa tarixçilərinin əsərlərində təhlil olunmuşdur. Lakin "Erməni məsələsinə" müasir türk tarixçilərinin əsərlərində araşdırmaq zənnimcə maraqlı olardı.

İllərdir Osmanlı Dövləti və Türkiyə Respublikasına qarşı əsassız, sübutsuz və qəsdən aparılan təbliğat vasitəsilə meydana gələn qondarma erməni soyqırımı iddiaları, xüsusilə Birinci Dünya Müharibəsindən sonra Avropanın böyük dövlətlərinin gündəmdə saxlamaq istədikləri bir mövzu idi. Osmanlı İmperiyasının mövcudluğunun son illərində meydana gələn "erməni məsələsi"nin inkişaf etməsində Osmanlı İmperiyasının daxili problemlərindən çox Avropanın böyük güclərinin dünyanı bölüşdürməklə bağlı siyasətlərinin gərəyi olaraq edilən təhrik, təşviq və istismarının böyük təsiri olmuşdur. Yaxın Şərq siyasətində rəqib olan Avropa ölkələri və Rusiya erməni amilini məqsədləri naminə istifadə etmək üçün bir-birilə rəqabət aparırdı. Rusiya rəsmiləri erməni məsələsinin meydana çıxmasında, məhz İngiltərənin təhrikçi olduğunu qeyd edirlər. Rusiya rəsmilərinin iddialarına görə onların əsas məqsədi bir tərəfdən Rusiya və Türkiyə

arasında olan münasibətlərə xələl gətirmək, digər tərəfdən isə Osmanlı İmperiyasını parçalamaqdan ibarət idi. [18 s.12] Lakin bu məsələni araşdırmazdan əvvəl ingilislərlə ermənilər arasındakı münasibətlər tarixinə nəzər yetirməyi vacib hesab edirik.

Ermənilər və ingilislər arasındakı münasibətlər təsadüfi deyil. Ərəb-İslam dövrlərinin Aralıq dənizinin cənub hissələri, Ərəbistan, Bəsrə körfəzi və İrana genişlənməsinin nəticəsi olaraq ermənilər Avropaya köçmüş onların bir hissəsi də İngiltərədə məskunlaşmışdır. İngilislər və ermənilər arasında əlaqələr daha çox din və ticarət sahələrində inkişaf etmişdir. Əsasən xaçlı səfərləri dövründə Kilikiya ətrafında məskunlaşmış ermənilərlə bu səfərdə iştirak edən ingilislər arasında qurulan ilk münasibətlər sonradan daha da inkişaf etmişdir [12 s.75].

Yaxın Şərqdə xristian bir ünsürə ehtiyac duyan ingilislər erməni tacirlərinin vacibliyini anlayır və artıq IX və X əsrlərdən etibarən bu ərazidə ticarət əlaqələri qura bilmiş ermənilər onlar üçün bir tapıntı olmuşdu. İngilislərin erməni tacirləri ilə qurduğu tərəfdaş münasibətləri onları tədricən Yaxın Şərqdə hakim dövlətə çevirə bilmişdi. Uzunsürən bu münasibətlərin nəticəsi olaraq 1688-ci ildə İngiltərə dövləti və erməni xalqı, daha dəqiq desək İran və Hindistan erməniləri arasında İngilis-Erməni İttifaqı anlaşması imzalandı [10 s. 446]. Bu ittifaqın əsas məqsədi Osmanlı imperatorluğunu iqtisadi cəhətdən zəiflədərək yox etmək idi.

"Erməni məsələsi" XVIII əsrdə İstanbulda erməni zadəganlarının erməni xalqının başında durduğu zaman formalaşmağa başlamışdı. Türkiyənin iqtisadi həyatında böyük rol malik olan erməni burjuaziyası erməni icmasının başına duran din xadimləri vasitəsilə erməni xalqını idarə edirdi. Osmanlı imperiyasındakı erməni burjuaziyasının inkişafında onların Levant və Amerikada yaşayan erməni tacirləri ilə əlaqəsi və xarici kapitalın axını böyük rol oynamışdır.

İngiltərə Yaxın Şərqdə imperialistik planlarını həyata keçirilməsində Türkiyə hakim dairələri ilə iqtisadi cəhətdən sıx əməkdaşlıq edən erməni burjuaziyasına axtarılanırdı. Məqsədinə çatmaq üçün onlar əvvəlcə ruhanilərdən istifadə etmək üçün erməni katolik və erməni-protestant kilsələri yaradır, lakin bunun bir nəticə vermədiyini gördüncə erməni burjuaziya-sından istifadə etməyə başlayırlar. Erməni burjuaziyasının qərb kapitalı tərəfindən dəstəklənməsi onu gücləndirir və milli hərəkatın başlanmasında

* Kərimova Bədira - AMEA A.A.Bakıxanov adına Tarix İnstitutu "Ümumi tarix" şöbəsinin dissertantı

təkan rolunu oynamış olur. Moskva və Tiflisdə yaşayan erməni ziyalıları bu hərəkəti dəstəkləyir və nəinki Rusiya imperiyası, həm də Osmanlı imperiyasında yaşayan ermənilərin özünüdərk etməsi üçün bütün qüvvələrini bu istiqamətdə yönəlmişdilər. [18 s.18]

Qərb dövlətlərinin mədəni yayılmasında XVII əsrdən başlayaraq Osmanlı imperiyasında fəaliyyət göstərən missionerlərin də böyük rolu olmuşdur. [9 s. 1-16] 1789-cu il Fransız inqilabı dövründə qərbdə baş verən bütün hadisələr Osmanlıda yaşayan azlıqlara bu təşkilatlar vasitəsilə çatdırılırdı.

Osmanlı Dövlətində ilk protestantlıq fəaliyyəti İngiltərə Kilsə Missioner Cəmiyyətinin yaradılması və 1800-cü ildə İngiltərənin hakimiyyəti altına keçən Maltada fəaliyyəti ilə başladı. İngilis missionerləri əvvəlcə ermənilərə təsir göstərərək onların dinini dəyişdirməyə çalışmışdılar. İngiltərə Osmanlıda Protestant qrup yaratmaq məqsədilə 1828-ci ildə pulsuz məktəblər, ibadət xanalar yaradır. Hətta bununla əlaqədar olaraq 1846-cı ildə İstanbulda Protestant idarə heyəti qurulur və 1850-ci ildə isə onlar "Erməni Protestant Milləti" olaraq tanınmağa başlayırlar.

1840-cı ildən başlayaraq burada yaşayan protestant missionerlər imperiyada öz dağıdıcı və separatçı fəaliyyətini gücləndirməyə başlayır. Osmanlı imperiyasında mövcud olan protestant missionerlər 1840-cı illərdən başlayaraq dağıdıcı fəaliyyətlərinə başlamışdır. Din və məzhəb uğrunda bu hərəkətə İngiltərə də qoşulmuşdu. Beləliklə, ingilislər də Fransa, Avstriya və Rusiya kimi Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan qeyri-müsəlman ünsürlərdən olan ermənilərlə dini kanallar vasitəsilə əlaqə qurmağı bacarır. 1846-cı ildə İngiltərə səfirliyinin köməkliyi və himayədarlığı ilə İstanbulda "Protestant Əhalisinin İdarə Heyəti" yaradıldı və 1850-cı ildə qəbul edilən fərman ilə bu təşkilat "Erməni protestant milləti" olaraq tanınmağa başladı. [7 s. 156]

1877-1878 Osmanlı-Rus müharibəsindən məğlubluqla çıxan Osmanlı İmperiyası Ayestefanos (Yeşilköy) müqaviləsinə əsasən Şərqi Anadolu və Balkan bölgəsinə nəzarəti itirir. Bu müqavilənin 16-cı maddəsində deyilirdi ki, "Müqavilə şərtinə görə Osmanlının işğal olunan əraziləri ruslar tərəfindən boşaldıldıqda, iki dövlətin münasibətlərinə xələl gəlməməsi üçün ermənilərin yaşadığı ərazilərdə islahatlar və nizamnamələr Osmanlı hökuməti tərəfindən sürətli bir şəkildə aparılmalıdır" [13]. Lakin

müharibənin nəticələri İngiltərənin Yaxın Şərq siyasətinə uyğun deyildi. Şərqi Anadoluda mühüm bölgələrin Rusiyanın təsiri altına düşməsi İngilisləri narahat edirdi, bu vəziyyət onları Şərqlə bağlı siyasətdə dəyişiklik etməyə məcbur edir.

Berlin konfransından sonra Qlədstoun hökuməti İngiltərənin Rusiya ilə əməkdaşlığına razılıq verir. Lakin İngiltərənin ermənilərin müstəqilliyi fikrindən istifadə etdiyini gören Rusiya və Asiyanın bölüşdürülməsi məsələsində ingilis-rus qarşıdurmasının kəskinləşdiyini gören Rusiya Ermənistanın müstəqilliyi məsələsində Osmanlı imperiyasının tərəfinə keçir. İngiltərə isə siyasi maraqlarını həyata keçirməyə davam edirdi. İngiltərə hesab edirdi ki, ermənilərin müstəqil dövlət yaratması onların xeyrinə olacaq, onların himayədarlığı ilə yaradılan yeni Ermənistan dövləti Rusiya və İngiltərənin Asiyada yerləşən torpaqları arasında sərhəd dövlət olacaq və Rusiyanın sərhədlərini genişləndirməsinə mane olacaqdı.

Beləliklə, sırf iqtisadi zəmində yaranan "erməni məsələsi" Rusiya və İngiltərə kimi qüdrətli dövlətlərin məsələyə müdaxilə etməsi nəticəsində kəskinləşmişdir. Rusiya sənaye-ticarət kapitalının Qara dəniz, Bosfor və Dardanel boğazını zəbt etmək planı "xristianları Türk-müsəlman boyunduruğundan azad etməsi uğrunda mübarizə" şüarı altında gizlədirdi. Erməni burjuaziyası isə bu şüarı hakim tutaraq Osmanlı imperiyası ərazisində yaşayan ermənilər arasında təşviqat aparmağa başlayır. [18 s.19]

Berlin Konfransında imzalanan razılaşmadan bir ay sonra 8 Avqust 1878-ci ildə Sultan II Abdülhəmidə İngiltərənin İstanbuldakı səfiri Layard tərəfindən ilk islahat layihəsi təqdim olunur. Bu layihənin göndərilməsindən sonra İngilislər islahat adı altında, hər fürsətdə Osmanlı dövlətinə təzyiq göstərməyə çalışırdılar. Osmanlı erməniləri isə Anadoluda təqdim olunan islahatlarla bağlı nöqtəyi nəzərlərini bildirməkdən çəkinmirdilər. Sivasın Erməni vətəndaş Konsolu İngiltərə baş konsolu Ser V.Uilsona Sivas vilayətinin islahatlar layihəsini təqdim etmişdir. Onlar konsola Parlament iclaslarında bərabər iştirakın təmin olunmasını tələb edirdilər. Buna cavab olaraq Vilson bildirmişdir: "Parlamentdə təmsil olunma məsələsi mürəkkəb məsələdir, vilayətdə xristian əhalinin sayı ümumi əhalinin yalnız dördüdə bir hissəsini təşkil edir və onların çox az hissəsi təhsillidir, belə vəziyyətdə mövcud şərtləri nəzərə alsaq tələbinizi qəbul etmək qeyri mümkündür." [4]

Erməni məsələsi Britaniya hökumətinə qarşı da bir təzyiqlə vasitəsi olaraq tez-tez Britaniya Parlamentində xatırlanır və müzakirə edilirdi. Belə müzakirələrdən biri Ceyms Bryce, Stevenson və Laboucherenin parlamentdəki sərt çıxışında əks olunmuşdu. Ermənilər qətlə yetirilməsi və hökumətin hadisələrlə bağlı heç bir tədbir görülməməsi ilə əlaqədar sualı Dövlətin xarici məsələlər üzrə katibi Ferguson cavablandırmışdır. Ferguson Liberal Partiyasının millət vəkillərinin Osmanlı İmperiyasına qarşı istifadə etdikləri siyasətin düşməncəsinə olduğunu və Osmanlı dövlətinə xəbərdarlıq ediləcəksə bunun dostca olunması gərəkdiyini bildirmişdir. Fergusonun cavabı İngiltərədə liberallar və mühafizəkarların erməni məsələsinə olan münasibətini aydın şəkildə nümayiş etdirirdi. [15 s.13]. Bu dövrdə Osmanlı hökuməti daxili problemlərinin həllinə çalışırdı. 20 oktyabr 1895-ci ildə sultan Əbdülhəmid Berlin Müqaviləsinin 61-ci maddəsinə uyğun olaraq ermənilərin məskunlaşma yerləri ilə bağlı islahat fərmanı qəbul etdi. Lakin Rusiya, İngiltərə və Fransanı Osmanlı imperiyasının güzəştli yox, "erməni məsələsini" geostrateji məqsədləri naminə faydalı istifadə etmək maraqlandırır.

Əhməd Davudoğlu, "Strateji dərinlik-Türkiyənin beynəlxalq müstəvidə yeri" adlı əsərində Şərq məsələsi ilə bağlı təhlillərində qeyd edir: "Bu dövrdə Yaxın Şərq, öz içində mənfəət ziddiyyətləri olan İngiltərə, Almaniya, Fransa və Rusiyanın Şərq məsələsi adı altında formula edilmiş diplomatik, hərbi, siyasi və mədəni hücumlarının təsiri altında qalmışdı. Bir tərəfdə isti dənizlərə çıxmaq istəyən Rusiya, digər tərəfdə müstəmləkələri ilə birlikdə iqtisadi əlaqələrini zəmanət altına almaq istəyən İngiltərə, digər tərəfdə isə hakimiyyət mübarizəsi içində yeni mövqe əldə etmək istəyən Fransa və reallaşdırdığı Berlin-Bağdad xəttinə siyasi bir don geyindirərək müstəmləkəçiliyə gec başlamasının əvəzini çıxmaq istəyən Almaniya, daxili siyasi mübarizələri və çoxistiqamətli diplomatiya ilə ayaqda dayanmağa çalışan Osmanlı Dövlətilə əlaqədar Yaxın Şərqdə ciddi rəqabətə girmişdilər." [1 s.134]

Böyük dövlətlərin geosiyasi maraqları və siyasi ziddiyyətləri toqquşduğu I Dünya Müharibəsi ərəfəsində ermənilər müharibədən istifadə edərək özlərinə Ermənistan dövləti quracaqlarına inanırdılar. Müharibə başlayana qədər onlar silahlanır, müharibə başlayanda erməni könüllüləri dəstələr düzəldərək ön sıralarda vuruşacaqlarını planlaşdırırdılar. Erməni-

lərin bu istəklərinə İngiltərə, Fransa və Rusiya müsbət yanaşmışdılar. İngiltərə İskəndarun ərazisindən Osmanlıya hücum planı hazırlayırdı, erməni könüllüləri isə planın bir hissəsi idi. İngilislər planlarını həyata keçirmək üçün Misir və Kipr ərazisində toplaşmış erməni könüllüləri və Zeytun bölgəsində üsyan edən ermənilərdən istifadə etməyə başlamışdı. Türklərin İskəndarun planını öyrənməsi və Van Erməni üsyanlarına qarşı tədbir alınmasının mümkünsüzlüyü, həm Türk ordusu, həm də bölgədə yaşayan müsəlman və ermənilər üçün təhlükə yaratdığından Osmanlı Hökuməti Təhcir qərarını [6 s. 385] almalı olur. Ermənilərin köməyindən yararlanma bilməyən İngilislər vəziyyətdən təbliğat məqsədilə istifadə etməyə çalışır və bu qərardan sonra məsələ ingilislər tərəfindən şişirdilərək "Erməni soyqırımı" kimi tanılırdı.

1 avqust 1914-cü ildə Almaniyanın Rusiyaya müharibə elan etməsi və Osmanlı dövlətinin müharibə hazırlıqlarını tezləşdirməsi Anadoluda yaşayan erməniləri hərəkətə gətirmişdi. Eçmiyazın Patriarxı Qafqazdakı Rus valisinə yazdığı məktubda bildirmişdir ki, Rusiya Anadoluda müstəqil Ermənistan dövləti qurulmasını qəbul etdiyi halda bütün erməni xalqının Rusiyaya müharibədə dəstək verməsini bildirmişdir. Rusiyanın Qafqazdakı valisi ona cavab məktubunda Osmanlı Dövlətinin müharibəyə qatıldığı təqdirdə, ermənilərin ondan gələn əmirlərə təbə olduqları halda müstəqil Ermənistan fikrini dəstəkləyəcəyini bildirmişdir. Rus çarı II Nikolay da bu məsələdə rusların erməniləri qoruyacaqlarını və zamanı gəlincə istəklərini yerinə yetirəcəklərini vəd etmişdir [14 s. 285]. Bu tarixdən bir müddət sonra Osmanlı hərbi və mülki hakimiyyət orqanları rus-erməni işbirliyi ilə Osmanlı Dövləti əleyhinə başlanan fəaliyyətlə bağlı ətraflı bilgiler əldə etməyə başlamışdır. Ərzurumda üçüncü ordu komandiri olan Həsən İzzət Paşanın 24 sentyabr 1914-cü il tarixində Baş Qərərgaha göndərdiyi məktubda deyilirdi: "Ruslar Qafqazdakı ermənilər vasitəsilə daxilimizdə olan erməniləri Osmanlı məmləkətindən zəbt etdikləri yerləri ermənilərə vermək, özlərinə istiqlalçılıq təmin etmək məqsədilə türk kəndlilərinin qayafələrində erməni kəndlilərinə göndərərək qruplaşmalar yaradır, sərhəd ərazilərinə silah paylayır ki, müharibə başlayan zaman orduda olan ermənilər rusların tərəfinə keçərək əleyhimizə hərəkət etmələri məlum olmuşdur. Bu məqsədlə aparılan axtarış nəticəsində bəzi erməni evlərindən silah-sursat tapılmışdır" [16 s. 7]

Osmanlı Dövlətinin müharibəyə hazırlaşdığı 1914-cü ilin ikinci yarısında ermənilər İttihat və Təqəqqi Hökumətinin müharibəyə daxil olacağını təxmin edərək belə bir vəziyyətin müstəqil Ermənistan dövləti yaratmaq üçün uyğun olmasını bildirdilər. İngiis və türk sənədlərində ermənilərin Anadoluda böyük bir üsyana hazırlaşmaları və rusların isə onlara silah yardımı göstərilməsi məlumdur. Üçüncü Ordunun Komandanlığının məruzələrindən birində deyilir: “Rusların Qafqazda rus və türk ermənilərlə rumları silahlandıraraq dəstələr yaradaq onları bizim tərəfə göndərərək Türkiyədə təşkilatlarını genişləndirmək istəkləri məlum olmuşdur. Alınan xəbərlərin doğruluğu getdikcə təsdiqlənir və erməni qaçaqlarının sayı isə günü-gündən artır.” [14 s. 288] Bu dövrlərdə yaranan Zeytun üsyanı Ermənilərin Osmanlı hökumətinə qarşı necə siyasət aparmasına bir işarə idi. Səfərbərlik elan edildikdən sonra 17 avqust 1914-cü il tarixində Zeytundakı ermənilər türk birliklərinə qatılmaq istəmədiklərini və ayrıca erməni alayı qurmaq istədiklərini bildirmişdilər. Onların istəkləri rədd edilincə isə 30 avqust tarixində türk əsgərləri, jandarma və xalqın üzərinə silahlı hücumlar etmişdilər. [8 s. 603] Ermənilərin qiyam qaldırmaları və bir çox bölgələrdə gizli fəaliyyətlərini davam etmələri ilə bağlı Osmanlı hökuməti sentyabrın 6-da ermənilərin sıx məskunlaşdığı vilayətlərin valilərinə təlimatlar göndərmiş və erməni qruplarının liderlərinin izlənilməsinə təlimat verilmişdir, xüsusulə Van vilayətində fəaliyyət göstərən və ruslarla müharibədə olan erməni dəstə liderlərini nəzarət altına almışdılar. [14 ss. 288–289]

İttihat və Tərəqqi hökumətinin 4 noyabr 1914-cü il tarixində müharibəyə daxil olmasından sonra Ruslardan başqa digər Antanta dövlətləri də erməniləri silahlandırır və müstəqillik vəd edərək Osmanlı Dövlətinə qarşı qaldırılmışdılar. 25 dekabr 1917-ci ildə İngiltərənin Misir valisi Xarici İşlər Naziri Balfoura yazdığı məruzədə ermənilərlə Antanta dövlətlərinin birgə hərəkət etməsi İttifaq dövlətlərini narahat etməsini qeyd etmişdir. [5] Digər ingilis sənədində isə Paris Konfransında erməni nümayəndə heyətinə rəhərlik edən Bogos Nübar aşağıdakı fikri ifadə etmişdir: “...Müharibənin başlanğıcında Türk hökuməti ermənilərə ruslara qarşı savaşmaları təqdirdə muxtariyyət verməyi təklif etmişdi. Lakin ermənilər bu təklifi rədd etmişdilər və müharibə başlamazdan əvvəl Rusiyanın erməni təşkilatları və kilsələri ilə birlikdə silahlanma və təşkilatlanma fəaliyyəti

müharibənin başlaması ilə hərəkətə başladı [3 s. 163]. Müharibə başladıqdan sonra böyük miqdarda silah və sursat ermənilərin sıx məskunlaşdığı yerlərə, xüsusilə Oltu, Sarıkamış, İğdır, Kars, Bitlis, Van kimi ərazilərdə ermənilər silahlandırılmaya başlamışdır. Rus ordusuna məlumat ötürmək məqsədilə Trabzon, Ərzurum, Muş, Bitlis, Van, Sivas və Kayseri ərazisində mərkəzlər qurulmuşdu. Bu dövrdə rus ordusu erməni üsyançıları dəstəkləmək üçün Bəyazit, Pasin, Kotek qəsəbələrinə doğru hərəkət etdikdə bundan cəsarətlənən ermənilər isə bu qəsəbələrdə dinc xalqa qarşı işgəncə və qırğınlar törətmişdilər. Erməni üsyan və dəstələrinin fəaliyyəti Zeytundan sonra Kayseri, Bitlis, Van, Muş, Diyarbəkir, Mamuratül-Aziz, Ərzurum, Sivas, Trabzon, Adana, Urfa, Musa Dağı kimi ərazilərə də yayılmışdır. [14, ss. 290–307] 1915-ci ilin aprel ayında Van bölgəsində başlayan qiyamlar ermənilərin türklərə qarşı etdikləri ən böyük qətliamdır. Fevral ayında Gevaş, Çatak və Adilcevaş adlı ərazilərdə dəstələr yaradaraq hazırlıqlara başlayan erməni komitələri aprel ayının əvvəllərində Daşnakların təşkil etdikləri böyük üsyana qatılmaq məqsədilə Vana doğru hərəkət etməyə başlamışdır. Daşnaklar Anadoludakı ermənilərə rus ordularına kömək göstərdikləri təqdirdə rusların onlara müstəqillik verəcəyini bildirmişdi. Rus orduları isə artıq türk torpaqlarından onlara qatılan çoxlu sayda erməni könüllüləri ilə birlikdə artıq hərəkətə başlamışdı. 7 Aprel tarixindən etibarən Van şəhərini əhatə edən ermənilər rus ordusunun köməyi ilə 14 may tarixində şəhəri ələ keçirərək dinc əhaliyə qarşı qətliam törədirlər. Bu qəliamdan sonra sadəcə 1500 türk qurtula bilmişdir. Bu hadisələrdən sonra ermənilər Rusiyanın himayədarlığı altında müstəqil Ermənistan dövlətini elan etmiş olurlar. [14 s. 297] Osmanlı hökuməti adı qeyd olunan ərazilərdə ermənilərin törətdikləri üsyan və qətlialmlara baxmayaraq mümkün olduqca soyuqqanlıqla davranmış və dinc erməni əhaliyə zərər gəlməməsi şərtilə müəyyən tədbirlər görmüşdür. Bu məsələ ilə bağlı Üçüncü Ordu Komandanı Mahmud Kamil Paşa Baş Qəraragaha yazdığı məktubda qeyd edirdi ki, bu hücumlar əvvəlcədən Daşnaksutyun və digər erməni komitələri tərəfindən edilmiş və üsyana hazırlıq istəkləri Sivas vilayətində aparılan təhqiqatdan məlum olmuşdur. Ordudakı ermənilərin tamamilə düşmən tərəfinə keçmələri və ya məmləkətlərinə qaçmaları Van üsyanında məlum olmuşdur. Bu səbəbdən vətənimizin müdafiə olunması gərəkdii halda ermənilərin savaşı meydanından

qaçması və ya ordunun düşmənlə savaştığı bir vaxtda Van vilayətində meydana çıxan üsyan və Sivas vilayətində üsyan əlavələri ermənilərin hökumətə xəyanət edərək düşməne xidmət və yardım göstərməklərinə aydın işarədir. İtaət göstərən dinc əhaliyə zərər verməmək şərtilə yalnız vətənə xainlik edənlərin cəzalandırılması əmri verilmişdir. [3 s. 199] Erməni inqilabçıların törəddikləri qırğınlar və onların arxasında dayanan xarici təsirlər açıqcasına erməni məsələsi ilə bağlı aparılan bir sıra son Türk və Qərb tədqiqatlarında göstərilmişdir [3].

Bu hadisələrlə əlaqədar olaraq Osmanlı Hökuməti Erməni kilsəsi liderlərinə və digər komitə rəhbərlərinə müraciət edərək hökumətə qarşı üsyan edən ermənilərin bu fəaliyyətlərindən əl çəkmələrini istəməklərinə baxmayaraq bu xəbərdarlıqlar heç bir fayda verməmiş və erməni liderləri bu xəbərdarlıqları hökumətin acizliyi kimi qəbul etmişdirlər. Beləliklə, ermənilərin artan terror hərəkətlərinin qarşısını almaq məqsədilə Osmanlı hökuməti lazımı tədbirləri görmək məcburiyyətində qalmışdır.

24 aprel 1915-ci il tarixində Osmanlı Hökuməti erməni komitə mərkəzlərini bağlayır və terrorçu təşkilatların liderlərini həbs edərək lazımı tədbirləri görməyə başlayır. Lakin görülməyən tədbirlər nəticəsində

terror hadisələri azalmaq yerinə daha da artmışdır. Adana və Vanda baş verən hadisələrə əlavə olaraq Kayseri, Bitlis, Muş, Diyarbəkir, Elazığ, Ərzurum, Sivas, Trabzon, Ankara, Urfa, İzmit, Adapazarı və Bursa şəhərlərində də bənzər üsyanlar törədilir. Ermənilərin fəaliyyətlərinin dözülməz bir hal alması Osmanlı Hökumətini Qanun-i Muvakkat və ya başqa sözlə desək Təhcir qanununu qəbul etməyə məcbur qalmışdır. [11 ss. 40-50]

27 may 1915-ci ildə qəbul edilən Təhcir qanunu erməni dəstələrinin türklərə qarşı törəddikləri qətləmləri dayandırmaq, dövlətə qarşı üsyan və cəsusluq fəaliyyətlərinin qarşısını almaq məqsədilə ermənilərin müharibə bölgəsindən uzaq ərazilərə yerləşdirmək məqsədilə qəbul etmişdir.

30 may 1915-ci il tarixində Daxili İşlər Nazirliyi köçürülən əhalinin sağlamlıq və güvənliyinin təmin olunması məqsədilə 15 maddədən ibarət sənəd qəbul etmişdir. Təhcir qanunu iki əsas ərazidə tətbiq edilmişdir. Bunlardan biri Qafqaz və İran cəbhəsinin arxa tərəfini təşkil edən Ərzurum, Van, Bitlis, digəri isə Sina cəbhəsinin arxa bölgəsini təşkil edən Adana, Mersin, İskəndəriyyə idi. Qanun bir müddət sonra digər vilayətlərdə də üsyana edən ermənilərə tətbiq edilmişdir. Katolik və Protestant erməni-

ləri ilk əvvəl deportasiya edilməmişdir. Bu qanuna uyğun olaraq köçürülənlər Musul, Hələb vilayətləri və Diyarbəkirə yaxın ərazilərdə yerləşdirilmişdir. [11 ss. 53-55]

Tercih qanunu tətbiq olunduğu zaman bir sıra səbəblərə görə itkilər olmuşdur. Bu itkilərə səbəb Kürd və Ərəb qəbilələrinin etdiyi basqınlar; köçürülənlər müharibə dövründə olduqları üçün nəqliyyat vasitələrinin, qidaların, dərmanların və digər ehtiyacların təmin edilməsində çətinliklər, iqlim dəyişikliyi, nəqliyyat çətinlikləri, ümumi yoluxucu xəstəliklər nəticəsində yaranan ölümlər erməni itkilərinin əsas amilləridir. Bu itkilərə Osmanlı ordusuna qarşı savaşa qədər öldürülən ermənilər də əlavə edilə bilər. 1915-ci il iyul tarixində Osmanlı ordusunun rus-erməni ordularını geri oturması nəticəsində 40 mindən çox erməni öldürülmüş, qalanları isə etdikləri xəyanətin cəzalandırılacağından qorxaraq Rus ordusunun ardınca Qafaza doğru çökülmüşlər. [14 ss. 300-302]

Birinci Dünya Müharibəsinin (1914-1918) nəticələrinə görə İngiltərənin dövlət siyasəti və diplomasiyası dəyişdi. Avropada ərazisində mövcud olan böyük imperiyaların dördüncü planı - Şərqi məsələsi aktuallığını itirdi. Müharibədən sonra dünya siyasətinə itirədi və əsas

marafqlar aparıcı rol oynamağa başladı. 1921-ci il 16 mart tarixində Türkiyə və Rusiya arasında Moskva Müqaviləsinin imzalanmasından sonra Türkiyənin Şərqi cəbhəsi və Sovet Rusiyanın Qafqaz cəbhəsi Britaniyaya qarşı öz güclərini birləşdirdilər. [17 s. 250-252] Sovet Rusiyası Türkiyəyə Britaniyanı Anadolu və Qafqaza buraxmamaq üçün həm maddi, həm də hərbi yardım göstərdi. Bununla yanaşı Moskva və Qars müqavilələrində Naxçıvanın Azərbaycan protektoratı altında saxlanması "erməni məsələsi"ndə son nöqtəni qoydu.

İstifadə olunmuş ədəbiyyat

1. Ahmet Davutoğlu, Stratejik derinlik Türkiyenin Uluslararası Konumu, Küre Yayınları, 92. Baskı, İstanbul, 2014.
2. Azmi Süslü və Digərləri, Türk Tarihinde Ermeniler, Ankara 1995.
3. Banuoglu N.A., Ermeninin ermeniye Zulmi, (Ankara, 1976); K.Gürün, Ermeni düşüncəsi, (Ankara 1983); M.Hocaoglu, Arşiv Vesikalariyla Tarihle Ermeni Mezalimi ve Ermeniler, (İstanbul 1976); S.Kocaç, Tarih boyunca Ermeniler ve Türk-Ermeni İlişkileri, (Ankara 1967); F.Uras, Tarihde Ermeniler ve Ermeni Meselesi, (İstanbul 1976).

4. Bilal N. Şimşir. British Documents on Ottoman Armenians Volume II (1880-1890) TTK, Ankara 1989.Doc.No.4
5. Dr.Mustafa Sıtkı Bilgin., Türk ve İngiliz takip etdiyi siyaset. Ermeni araştırmaları, Sayı 10, Yaz, 2003.
6. Demirel M., "Ermeni Tehciri ve Alman Tedbirler", Yeni Türkiye Ermeni Sorunu Özel Sayısı I, Sayı 37 (2001).
7. Esat Uras, Tarihte Ermeniler ve Ermeni Meselesi, Ankara 1950.
8. İçişleri Bakanlığında Milli Savunma Bakanlığı Yüksek Katına, 3 Eylül 1914, ATBD, Belge No:1806, Aralık 1982, Sa: 81, s. 19; Uras, Tarihte Ermeniler.
9. İtknur Polat Haydaroğlu, Osmanlı imparatorluğu'nda Yabancı Okullar, Ankara 1990; M. Hidayet Vahapoğlu, Osmanlı'dan Günümüze Azınlık ve Yabancı Okulları (Yöntemleri Açısından), Ankara 1990; Seçil Akgün, "Amerikalı Misyonerlerin Anadolu'ya Bakışları", OTAM, Sayı: 3 (Ocak 1992).
10. Halil Ersin Avcı. İngiliz Ermeni İttifakı. 2010.
11. Halaçoğlu Y., Ermeni Tehciri ve Gerçekler, Ankara, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2001.
12. Hasan O., Türk-İslam Dünyasına Karşı Ermeniler- Moğollar- Papalık, Van 1995, (Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi).
13. Sarıncay Y., «Rusyanın Türkiye siyasetinde ermeni kartı», Akademik Bakış, cild 1, sayı 2, İstanbul 2008.
14. Sonyel S. R., The Ottoman Armenians, victims of great power diplomacy, London, 1987.
15. Taha Niyazi Karaca, İngiltere ve ermeni konusunun enternasyonalize edilmesi. Yeni Türkiye 60/2014.
16. 16.Üçüncü Ordu Komutanı Hasan İzzet Paşa'dan Başkumandanlık Vekâletine, 24 Eylül 1914, ATBD, Belge No:1894, Mart 1983, Sa: 83.
17. Письмо наркома иностранных дел РСФСР Чичерина Г.В. заместителю наркома иностранных дел Литвинову М.М., Лозанна, от 24 декабря 1922 г.// Перинчек Мехмет. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М.: Лаборатория Книги, 2011.
18. Перинчек Мехмет. Армянский вопрос в 120 документах из российских государственных архивов. М.: Лаборатория Книги, 2011.

РОЛЬ АНГЛИИ В ВОЗНИКНОВЕНИИ «АРМЯНСКОГО ВОПРОСА» В СОВРЕМЕННОЙ ТУРЕЦКОЙ ИСТОРИОГРАФИИ

РЕЗЮМЕ

В статье исследуется армянский фактор в Ближневосточной политике Англии до окончания Первой Мировой Войны. Глобальные интересы Великобритании заключались в ограждении и расширении своих колоний. «Армянский вопрос» был для Британской империи всего лишь орудием для осуществления своих геополитических планов. Раздутый британскими верхами «армянский вопрос», возникший в рамках планов великих держав по разделу Османской империи, перестал представлять для них особое значение после вывода британских войск с Кавказа, Малой Азии и Ближнего Востока.

THE ROLE OF ENGLAND IN THE CREATION OF "ARMENIAN ISSUE" IN MODERN TURKISH HISTORIOGRAPHY

SUMMARY

The article investigates the Armenian factor in the Middle East policy of England till the end of the First World War. The global interests of United Kingdom consists of the protection and the expansion of its colonies. The "Armenian issue" was just a tool for the British Empire to implement its geopolitical plans. Arising from the interest of foreign countries for the purpose of destruction and redistribution of the Ottoman Empire and hyped UK tops the "Armenian issue" lost its value to them after the withdrawal of British troops from the Caucasus, Asia Minor and the Middle East.